

De nieuwe klimaatbeweging

Johan Malcorps

Van 30 november tot 11 december 2015 vindt in Parijs COP 21 plaats¹: daar moeten definitieve afspraken gemaakt worden om de klimaatverandering tegen te gaan. Na de mislukking van de klimaattop te Kopenhagen (2009) en veel teleurstellende tussentops de voorbije jaren, is dit voor veel waarnemers de top van de laatste kans.

Anderen verwachten er helemaal niets meer van. Want ook de laatste klimaattop in december vorig jaar te Lima werd grotendeels een maat voor niets. Er werd een 'Lima Call for Climate Action' ondertekend. Maar dat is een lege doos. In de tekst worden alle landen opgeroepen om hun nationale engagementen op tafel te leggen dit voorjaar. Maar concrete richtlijnen ontbreken. De klimaatrapporten van het IPCC worden genegeerd. Een actieplan om de uitstoot van broeikasgassen te verminderen is er niet. En de klimaatfinanciering blijft steken op 1/10 van de 100 miljard dollar die ooit beloofd werd. Zodat de armste landen zich bedrogen voelen.

Aan vn-secretaris-generaal Ban Ki-moon zal het niet gelegen hebben. Hij riep op 23 september 2014 de wereldleiders bijeen in New York met een dramatische bede om deze kans niet te verspelen. Ondanks alles was er weer hoop. Er werden nieuwe beloftes gedaan. En wat veel belangrijker is: wereldwijd kwam er een nooit geziene mobilisatie op gang. Burgers schudden onverschilligheid van zich af. En deze acties blijven nazinderen. Op de alternatieve conferentie, de *People's Climate Summit* te Lima, was de toon strijdbaar en riep men op tot een vol jaar van actie voeren in 2015.

Op 21 september vorig jaar werd de toon gezet. Op die dag stapten maar liefst 400.000 mensen door de straten van New York. Het was de grootste klimaatbetoging ooit. Bovendien bleef de *People's Climate March* van 21 september 2014 niet beperkt tot New York alleen. Wereldwijd vonden betogingen en happenings plaats. In alle betogingen samen stapten 675.000 mensen op. Met ook grote marsen in Londen, Berlijn, Parijs, Melbourne, Delhi en Bogota.

Ook vandaag, na de massale optochten tegen de terreuraanslagen in Parijs, blijft deze plotse opstoot van klimaatactivisme bijzonder betekenisvol. Want het klimaat leek lang een politiek thema dat niet kon begeistere. Jihadi's en hun slachtoffers hebben een gezicht. Het klimaat en klimaatslachtoffers hebben dat niet.

Digitaal activisme

De sociale media speelden vorig jaar een doorslaggevende rol in het op straat krijgen van zoveel mensen voor het klimaat. De groene internetsite AVAAZ stond in voor een groot deel van de mobilisatie. Klassieke milieubewegingen werden beleefd van het voorplan geduwd. Naast AVAAZ was het vooral de nieuwe klimaatvereniging 350.org² van de flamboyante ecologist Bill McKibben die aan de kar trok. Ook 350.org is sterk actief via de sociale media.

Nog belangrijker is dat deze massabetoging in de vs een jaar lang werd voorbereid aan de basis, waarbij de keuze gemaakt werd om zo breed mogelijk te gaan. De klassieke milieubewegingen speelden een beperkte rol. De betoging werd vooral gedragen door sociale actiecomités, kerken en vakbonden. En door comités die zich inzetten voor een sociaal rechtvaardige heropbouw na de doortocht van orkaan Katrina in New Orleans (2005) en superstorm Sandy (2012).

Disruption

Van de intense voorbereiding van de manifestatie in honderden basisgroepen over de hele vs werd een pakkende film gemaakt door Kelly Niks en Jared P. Scott, met als sprekende titel *Disruption*³. Een film die op meer dan duizend plaatsen in de vs getoond werd in basisgroepen gedurende zogenaamde *watch-parties* en die honderdduizenden keren bekeken werd online. De bedoeling van de film was extra veel mensen de straat op te krijgen. Of met de woorden van Rick Patel van AVAAZ: 'Om te zorgen voor het kantelpunt waarbij onlinebewegingen eindelijk offline in beweging komen.'

De titel van de film verwijst naar de chaos die wordt aangericht door de klimaatverandering wereldwijd: het verstorend effect van recente klimaatrampen als Orkaan Katrina, Superstorm Sandy, Taifoon Haiyan, overstromingen in Engeland, Duitsland, Zuid-Europa, de vreselijke droogtegolf in het zuiden van de vs en in Californië, bosbranden in Rusland, ...

De opbouw van de film doet eerst denken aan die andere vermaarde documentairefilm *An inconvenient Truth* (2006) gepresenteerd door Al Gore. In plaats van de *one man show* van Gore komt in de nieuwe film *Disruption* een schare aan wetenschappers en auteurs aan het woord, die allen hun zorg uitspreken over de abrupte klimaatwijziging, zoals Dr. James Hansen (NASA), Naomi Klein, Bill McKibben, George Marshall.

Maar er is een belangrijk verschil. De film van Al Gore was een doemfilm die wou waarschuwen, een geweten schoppen, maar die weinig actieve oplossingen bood. *Disruption* is een actiefilm, letterlijk en figuurlijk: de film focust niet op afbrokkelende ijsmuren, terugtrekkende gletsjers of verzopen ijsbergen. De film gaat vooral over mensen in nood. Maar ook over mensen in actie. De film toont week na week hoe een nieuw soort klimaatbeweging ontstaat. Een beweging die voortkomt uit verontwaardiging omdat uitgerekend in de rijke vs de sociaal zwakste en gekleurde Amerikanen het meest kwetsbaar bleken voor milieurampen. Maar tegelijk een beweging die hoop biedt, een nieuwe strijdbare sociale beweging, die met de voeten in de modder, mee helpt aan de heropbouw van wijken na de klimaatverwoesting, die opkomt voor 100 procent schone energie en voor groene jobs. Maar een beweging die ook bewust de confrontatie aangaat, radicaal aanstuurt op het stopzetten van olie- en gasboringen, van de aanleg van pijpleidingen en de bouw van kolenterminals. 80 procent van de nog voorradige fossiele brandstoffen moet in de grond blijven. Daarbij gaat het in wezen niet meer om een milieustrijd, maar om een harde schreeuw om rechtvaardigheid: *climate justice*. De film toont hoe plaatselijk mensen gemobiliseerd worden door activisten van *Climate Justice Alliance*: Afrikaanse Amerikanen, Latino's, Indianengemeenschappen, Aziaten en Micronesiërs, blanke arbeiders, mensen van vakbonden, van jeugdgroepen, vrouwen- en moedergroepen, kerkelijke organisaties zoals *Greenfaith*. Die zich allemaal opmaken

om een verbeterde strijd te gaan voeren, *the fight of our lives*. *This is not just about the environment, it's about the community, it's about public health, it's about jobs, it's about justice*, zegt Eddie Bautista van CJA New York. 'Het gaat niet om ijsberen of ijsschotsen, maar om je broer die astma heeft.'

Eensgezind wordt de boodschap gegeven: de *people's climate march* is nog maar een begin. De mars op zich is maar een middel. Het gaat om de geboorte van een nieuwe massabeweging, die ook na 21 september in honderden basisgroepen zal blijven vechten voor radicale verandering. Ook na Lima. Ook na Parijs...

Katrina and the waves

Deze nieuwe beweging trad voor het eerst op de voorgrond in de felle reacties op de doortocht van orkaan Katrina in 2005. Veel arme zwarten werden aan hun lot overgelaten. De orkaan kostte het leven aan 1.836 mensen en richtte voor 81 miljard dollar schade aan. Maar vooral de schrijnende beelden van mensen die dagen moesten overleven in het stadion Superdome, zijn bij de Amerikanen in het collectieve geheugen gegrift. President Bush en de hele Amerikaanse overheid faalden jammerlijk.

U2 en Green Day brachten een sarcastische videoclip uit met beelden van de Amerikaanse luchtmacht die terugkeert uit Irak en de bevolking van New Orleans te hulp snelt, met helikopters en zelfs gevechtsvliegtuigen. *Not as Seen on TV* besluit de clip cynisch ...⁴.

Katrina en de chaos in New Orleans zorgden voor een schokgolf van bewustwording. De zwarte activist Van Jones vat die beweging in zijn boek *The Green Collar Economy*⁵. De nadagen van de orkaan Katrina in New Orleans zijn voor Jones het zinnebeeld van wat er de laatste jaren misliep in het sociaal én het milieubeleid in de vs. Zwarte en arme mensen liet men in New Orleans letterlijk en figuurlijk verzuipen. Dit mag nooit meer gebeuren. De regering moet voortaan de zijde kiezen van de mensen én van de planeet.

Van Jones trok mee een nieuwe groene sociale beweging op gang, *Green For All*. De beweging breekt met het 'witte' elitarisme van de oude milieubeweging. Het gaat om een milieubeweging die opkomt voor sociale gerechtigheid in de geest van Martin Luther King. Ze voert strijd voor een beter leefmilieu, maar dan vooral voor een betere levenskwaliteit voor de armsten in de stedelijke getto's. Ze komt op voor groene jobs in de eerste plaats voor de zwaksten en de laaggeschoolden. De slogans van de nieuwe beweging spreken voor zich: *Green Jobs for All – Greening the Ghetto First – Green Jobs, not Jails...*

Een soortgelijke beweging in de vs is de *Global Climate Convergence*, die nadrukkelijk de link wil maken tussen milieu- en arbeidersbeweging. Van 22 april tot 1 mei 2014 organiseerden ze een algemene repetitie voor de grote klimaatmars later op het jaar, hun *Mother Earth Day to May Day*-campagne. Tien dagen van actie, educatie en gemeenschapsvorming.

Als antwoord op de 3 r's (*People – Planet – Profit*) van het groene kapitalisme formuleerden ze uitdagend hun slogan: *People, Planet and Peace over Profit*.

Occupy Sandy

De ravages die Superstorm Sandy in 2012 aanrichtte over de hele Amerikaanse Oostkust en vooral in New York en New Jersey zorgden voor een nieuwe schok van bewustwording. Sandy eiste 286 doden in zeven landen. Er werd voor 65 miljard dollar aan schade aangericht alleen al in de vs. Vooral de beelden van ondergelopen straten en metro-tunnels, verwoeste huizen en de uitgevallen energiebevoorrading in New York City blijven bij. Ineens was de grootste en meest moderne stad ter wereld herschape(n) in één grote rampenzone. Dit maal was de overheid beter voorbereid, veel mensen werden op voorhand geëvacueerd, de reddingswerken werden direct aangestuurd door de burgemeester, de gouverneur en president Obama zelf. Na afloop bleek echter opnieuw dat vooral de sociaal zwaksten en de gekleurde bevolking een hoge tol betaald hadden. En het langst op hulp en bescherming moesten wachten. In New York alleen waren 300.000 woningen verwoest of zwaar beschadigd, vooral veel bescheiden woningen. In de rijkere delen van de stad kwam de hulpverlening meteen op gang, in de armere delen waren er hoogstens patrouilles om plunderingen te voorkomen, maar bleven de mensen in de kou en het donker zitten. Als reactie sprongen duizenden jongere vrijwilligers, waaronder veel veteranen van *Occupy Wallstreet*, op de bres. Onder het banier *Occupy Sandy* deelden ze kleding, dekens en warm eten uit aan de bewoners. En stonden ze zelfs in voor dringende medische hulp⁶.

Ook de weken en maanden na Sandy bleek dat de heropbouw een werk van lange adem zou worden en dat vooral de sociaal zwakkeren langere tijd zouden moeten doorbrengen in hun noodopvang. Sociale bewegingen zetten mee hun schouders onder sociale heropbouwprogramma's. En werd beroep gedaan op liefdadigheid via Sandy relief funds. De overheid voerde steuncampagnes, maar liet het ook dikwijls afweten, of erger nog, gaf soms vrij spel aan projectontwikkelaars die profijt wilden slaan uit de verwoestingen. Allemaal koren op de molen van de grassrootsbewegingen die zich inzetten voor heropbouw, en tegelijk voor meer veerkracht en duurzame alternatieven om niet langer bij te dragen aan nieuwe klimaatrampen.

No Fracking Way

De wortels van de nieuwe milieu- en klimaatbeweging zitten in het verzet tegen de exploitatie van niet-conventionele brandstoffen in de vs en Canada. De laatste jaren schoten actiecomités als paddenstoelen uit de grond. Tegen teerzandginningen, fracking, het aftoppen van bergen voor mijnbouw, de aanleg van pijpleidingen voor het vervoer van zware olie, de doortocht van mammoettransporten met supertrucks, de aanleg van exportterminals of de opzet van diepzeeboringen.

Het gaat overigens niet enkel om een Noord-Amerikaans verschijnsel. De plaatselijke actiegroepen maken deel uit van een wereldwijde beweging van verzet tegen het steeds verder opdringen van de olie- en gasindustrie. De olie- en gaslobby zelf bracht de beweging in kaart om te kunnen inschatten welke politieke risico's bedrijven lopen als ze willen gaan voor nieuwe ontginningen⁷. Voor 10 landen geeft men aan dat het verzet 'significant' is, met name in de vs, Canada, Zuid-Afrika, Australië, het Verenigd Koninkrijk, Duitsland, Frankrijk, Roemenië, Bulgarije en Zweden.

Naomi Klein beschrijft de beweging in haar laatste boek *No Time*. Het gaat om een wereldwijde frontzone van verzet die mensen van de beweging zelf Blockadia hebben gedoopt. Omdat het steeds gaat om het afblokken van nieuwe vormen van boringen en exploitaties van de fossiele-brandstofindustrie. Een industrie die steeds wanhopiger op zoek is naar nieuwe gas- en olievoorraden en daarbij steeds minder scrupules aan de dag legt. Zelfs als voor het winnen van schaliegas of teerzandolie kostbare natuurgebieden moeten opgeofferd worden, of als de exploitatie een gevaar inhoudt voor watervoorraden, milieu, gezondheid, zelfs als de ontginning peperduur blijkt, als de energie-opbrengst misschien zelfs lager uitvalt dan de energiekost voor de exploitatie, drijft men door. Het gaat om een stormloop op nieuwe koolstof. Het is de mythe van een nieuwe energiegolf die Amerika opnieuw energie-onafhankelijk maakt, 'Saoedi-Amerika', goedkope al aanwezige energie die alle economische groeidromen in één klap weer binnen bereik lijkt te brengen. Onderzoekers, onder meer van de Cornell Universiteit⁸, hebben de risico's beschreven voor klimaat (de methaanlekken) en voor water. Economen hebben aangetoond dat de nieuwe voorraden sowieso beperkt blijven en het opdrogen van klassieke voorraden niet zullen compenseren, dat er steeds meer boorputten zullen moeten bijkomen, dat de kost van de ontginning steeds verder zal oplopen⁹.

Maar het is alles niets gekort. Voor de olie- en gasindustrie is het aanboren van de nieuwe voorraden een kwestie van leven of dood. Toegeven dat de voorraden eindig zijn is zo veel als het eigen doodvonnis tekenen. Vandaar de verbeterde inzet om toch tal van maagdelijke terreinen in te palmen, strijd te voeren met de plaatselijke bevolking in nieuwe 'offerzones', om grondrechten te negeren van inheemse volkeren, om indien nodig geweld te gebruiken en politici zwaar onder druk te zetten. En om het vervoer van de nieuwe olie te verzekeren, zijn nieuwe megaprojecten nodig. Zoals de Keystone XL-pijpleiding, die de teerzand-ontginningen in Alberta (Canada) over 3.500 kilometer moet verbinden met raffinaderijen in Houston (Texas).

Door de verminderde vraag naar olie wereldwijd en door de beslissing van vooral Saoedi-Arabië om opnieuw meer conventionele olie op te pompen, zijn de olie- en de daaraan gekoppelde gasprijzen de laatste maanden gekelderd. De teerzand- en schaliewinningen zitten ineens met een groot probleem. Sommige activiteiten zijn al stop gezet. Toch ziet het er niet naar uit dat dit het einde zal zijn van de nieuwe Amerikaanse olierush. Amerika blijft om strategische redenen kiezen voor eigen olie, en de kans dat de olieprijs straks weer omhoog schieten, is reëel. De kleinere projecten gaan voor de bijl, de grote oliebaronnen boeren onverdroten voort.

Eleanor Fairchild

Maar tot hun verbazing stuit de fossiele- brandstofsector daarbij op steeds meer weerstand. De milieubeweging is terug van weggeweest, zo lijkt het. Maar in feite is het een heel nieuwe en anderssoortige beweging. Echt van onderuit. Het verzet komt van plaatselijke bewoners, boeren, vissers, die zich in hun woonomgeving of in hun broodwinning direct bedreigd zien. Van Indiaanse gemeenschappen die de integriteit van hun voorouderlijke gronden willen verdedigen. Of van oudere bewoners die opkomen voor het behoud van hun dorp, hun streek, natuur en landschap. Zo werd de 78-jarige

oma Eleanor Fairchild het icoon van het verzet tegen Keystone XL, toen ze in Winnsboro (Texas) voor een bulldozer ging staan om haar boerderij te verdedigen.

Het verzet neemt toe naarmate de fossiele industrie steeds brutaler oprukt. Met boorputten op terreinen van kerken, scholen en nieuwbouwwijken. Steeds meer gewone burgers voelen zich belaagd.

Mensen van de milieubeweging en zelfs klimaatwetenschappers werden meegeslept door het protest van onderuit en vonden weer de moed om krachtig 'neen' te zeggen. Bij een protestmeeting tegen Keystone XL voor het Witte Huis werd zelfs de pionier van de klimaatwetenschap in de VS, James Hansen, in de boeien geslagen en voorgeleid.

Ook eigen aan de protestbeweging is dat ze niet meer onderhandelt, niet opnieuw gaat zoeken naar compromissen. Waarom zouden ze goed land opofferen aan nieuwe boringen, als de wetenschap zegt dat 80 procent van alle fossiele brandstoffen onder de grond moet blijven, als we willen vermijden dat de klimaatverandering totaal onbeheersbaar wordt. *Leave the oil in the soil, the coal in the hole, the tar sands in the land* is het nieuwe devies. Solidariteit over grenzen heen wordt doodgewoon: *ni ici, ni ailleurs* zeggen de Franse anti-frack-activisten. De tijd van NIMBY is ver heen.

Zelfbenoemde redders van de planeet zijn bedriegers

De golf van nieuw groen en sociaal activisme komt er na jaren stilstand en vertwijfeling. Dat is volgens Naomi Klein de verantwoordelijkheid van wat zij noemt *Big Green*. In *No Time* beschrijft ze hoe de zogenaamde redders van de planeet ons bedrogen hebben. Zo is ze bijzonder kritisch voor de 'groene miljardairs' zoals Richard Branson en Bill Gates, de 'Gaia-kapitalisten'. Ook de politici hebben haar diep ontgoocheld. Barack Obama liet de kans om een echt groen investeringsbeleid te voeren, voorbijgaan. Vooral op de Klimaattop van Kopenhagen was de ontuchtering bijzonder bitter. 'Ineens beseften we dat geen enkele politicus ons zou komen redden', zegt Klein. *No leader was coming to save us*.

Ze is ook bijzonder scherp voor de klassieke milieubeweging. Die heeft zich laten inkapselen door de grote bedrijven en het kapitalisme. Het toppunt van collusie tussen grote vervuilers en 'Groenen' in de VS kwam tot stand toen *Nature Conservancy*, de rijkste milieubeweging van de VS, een gebied van 932 hectare in Texas cadeau kreeg van ExxonMobil om er de laatste Attwater prairiehoenders in de VS te beschermen. Maar wat bleek: de natuurorganisatie besloot om zelf in dat kwetsbare gebied naar gas te gaan boren, om haar kas te spijzen.

De groene jongens en meisjes willen maar wat graag meedoen en ernstig genomen worden. Ze zoeken ijverig mee naar oplossingen voor de klimaatcrisis die de veroorzakers van diezelfde crisis niet te veel bruuskeren: technische en marktgerichte oplossingen, vormen van groene groei, van groene consumptie. Ze willen de klimaatverandering het liefst begrijpen als een strikt technologisch probleem, waarvoor binnen het marktsysteem eindeloos veel rendabele oplossingen te koop zijn. Harald Welzer brengt eenzelfde analyse in zijn laatste boek *Zelf Denken*¹⁰.

Het hele idee van een handel in emissierechten, eerst voor de aanpak van de emissies van zwaveldioxide, nadien voor de aanpak van broeikasgassen, kwam uit de koker van één van de belangrijkste milieubewegingen in de vs, het *Environmental Defense Fund*. Milieugoeroe Al Gore drukte als vicepresident de emissiehandel en de flexibele mechanismen door bij de klimaatonderhandelingen in Kyoto. Waarna de vs zelf afhaakte en weigerde het Protocol te tekenen.

Second Life voor de milieubeweging

Deze 'beleefde' strategie van de milieubeweging is mislukt. De machthebbers hebben de Groenen enkel gebruikt als waterdragers. Het grote publiek haakte af. Omdat de verhalen van de groene beweging over de *sense of urgency* van de klimaatcrisis niet strookten met de infantiele oplossingen die men voorstelde, zoals spaarlampen, warme truien, één dagje zonder auto. Als de verandering van het klimaat echt zo urgent was als Al Gore het deed voorkomen in *An Inconvenient Truth*, hadden ze dan niet moeten voorstellen om alle fossiele brandstofbedrijven meteen te sluiten?, vraagt Naomi Klein zich af. De milieubeweging moet weer aansluiten bij de radicale strategie van haar beginjaren. Toen werden vervuilende bedrijven voor de rechter gesleept, toen zegden actievoerders onomwonden dat de vervuiling moest stoppen, dat vervuilende stoffen verboden moesten worden. Of dat de vervuilers moesten betalen. Toen kwam er ook een hele reeks van milieuwetten tot stand.

Earth Day 1970

Dit aspect heeft Naomi Klein verder niet uitgewerkt. Wat jammer is. Want uit de successen van de Amerikaanse milieubeweging in haar beginjaren vallen belangrijke lessen te trekken. Die eerste groene overwinningen kwamen juist tot stand dankzij een massabeweging. De milieubeweging in de vs van de jaren 60 en 70 van de vorige eeuw kon rekenen op een zeer breed draagvlak. Dat bleek overduidelijk op 22 april 1970 toen een miljoen mensen bijeenkwamen voor de eerste Dag van de Aarde op *Fifth Avenue* en in *Central Park* in New York. En toen maar liefst 20 miljoen mensen activiteiten van *Earth Day* bijwoonden in de rest van de vs. Op 31 december van hetzelfde jaar moest de ultrarechtse president Richard Nixon de *Clean Air Act Extension* ondertekenen. De wet was geen lege doos. Het toezicht op de wet werd toevertrouwd aan een nieuw agentschap: *Environmental Protection Agency*. De volgende jaren werden nog verschillende andere milieuwetten goedgekeurd, die alle model stonden voor soortgelijke wetgeving over de hele wereld.

Het is een duidelijke historische illustratie van het feit dat een massamobilisatie verandering kan afdwingen op een moment dat politiek alles vast lijkt te zitten.

Tijd voor een nieuwe radicale massabeweging

Het is dus tijd voor een nieuwe massabeweging. Wereldwijd. Beter nog: die is al volop bezig. De historicus van de Amerikaanse arbeidersbeweging Jeremy Brecher spreekt van een rebellie, een volksoptand¹¹. Mensen kiezen massaal voor een nieuwe strategie

in de strijd tegen *Big Oil*. Na decennia van halfhartig beleid van de overheid. En na het falen van *Big Green*, de klassieke milieuverenigingen. Mensen willen het recht in eigen handen nemen om hun toekomst en die van hun kinderen veilig te stellen. De vakbonden moeten daarin het voortouw nemen.

Ook voor Desmond Tutu is de strijd tegen klimaatverandering een sociale strijd. 'We vochten tegen Apartheid, maar nu is klimaatverandering onze mondiale vijand' zei hij aan de vooravond van de top in New York¹².

Ook voor Naomi Klein moeten de mensen zelf in actie komen. De strijd voor een beter klimaat valt samen met de strijd tegen de sociale ongelijkheid. De klimaatbeweging biedt ons de kans om het verhaal af te maken, waar vroegere sociale emancipatiebewegingen verstek lieten gaan. Bijvoorbeeld de beweging tegen de slavernij of de burgerrechtenbeweging, die wel vrijheid of juridische rechten wist af te dwingen, maar geen sociale gelijkheid.

Uiteraard komt die massabeweging niet enkel tot uiting op grote events of betogingen. Het gaat ook om een synthese van nieuwe, creatieve initiatieven binnen de civiele samenleving. Het gaat om mensen die protesteren, maar ook om mensen die zelf transitieprojecten (bv. repair cafés en deeleconomieprojecten) of energiecoöperatieven opzetten, die bewust aankopen doen of producten boycotten (carrot mobs). Het gaat om mensen die kiezen voor groene investeringen of geld terugtrekken van niet-duurzame projecten, enzovoorts.

De Duitse Adviesraad voor Mondiale Verandering¹³, een raad die werkt voor de Duitse Bondsregering, komt na het overlopen van alle officiële onderhandelingsinspanningen en overheidsinitiatieven ter voorbereiding van de klimaatop in Parijs in 2015, tot het besluit dat echte resultaten enkel mogelijk zullen zijn door massale burgeracties. Daarbij wijzen ook zij op de toenemende verweving van milieugroepen, vakbonden en religieuze gemeenschappen. Anderzijds stellen ze dat deze acties maar echt iets zullen opleveren, als ze gesteund worden door coalities van progressieve landen en stedennetwerken.

Tijd voor een nieuw radicaal actieprogramma

Die nieuwe basisbeweging heeft ook nood aan nieuwe keuzes, een duidelijke afgelijnd programma¹⁴ waar duizenden, zo niet miljoenen zich achter kunnen scharen, wereldwijd. Geen technisch amalgaam, geen voorgekauwd compromis dat het maximaal haalbare vooropstelt. Maar klare taal, doelstellingen die zeggen waar het op staat, die urgentie vertalen in concrete actie, die weer hoop bieden en perspectief op redding.

80 Procent van de fossiele brandstoffen moet in de grond blijven

Als we willen vermijden dat ons klimaat totaal ontspoot, moeten we vasthouden aan een maximum opwarming van 2°C. Dat is de belangrijkste aanbeveling van de klimaatrapporten van het IPCC. Dan mogen we tussen 2000 en 2050 niet meer dan 886 Gigaton CO₂ uitstoten¹⁵. Maar het CO₂-emissiepotentieel van alle op dit ogenblik gekende reserves aan fossiele brandstoffen (steenkool, olie en gas, in handen van privémaatschappijen en

staten) bedraagt maar liefst 2.795 Gigaton CO_2 . Dat is zo goed als het vijfvoudige. Om voor 80 procent zeker te zijn dat de 2°C -grens gerespecteerd wordt, moet 80 procent van deze fossiele reserves in de grond blijven.

Dat wil zeggen dat de belangen van de fossielebrandstofindustrie en die van de mensheid onverzoenbaar zijn geworden. Het wordt een wereldwijde strijd op leven en dood. De grote energiemaatschappijen en autoritaire regimes die voor hun voortbestaan geheel afhankelijk zijn van de inkomsten van fossiele brandstoffen, houden de internationale politiek en economie in een wurggreep. Zij zetten de democratie op veel plaatsen in toenemende mate onder druk. Waar een aantal oliebedrijven eerst ook investeerden in hernieuwbare energie en leken te kiezen voor diversificatie, hebben verschillende multinationals (Shell, BP, Chevron) recent groene investeringen afgeblazen. Toch blijven ze bedrijgljke reclamecampagnes voeren en blijven ze zich voordoen als klimaatredders. Zoals recent de *We Agree*-campagne ondertekend door CEO's van Chevron¹⁶, wat leidde tot bijtende persiflages.

Door het schaarser worden van conventionele bronnen van fossiele brandstoffen, is het exploiteren van niet-conventionele bronnen (bijv. teerzand- en schalie-olie, schaliegas) en het aanboren van nieuwe locaties (bijv. aan de Noordpool, diep onder zee) voor hen veel lucratiever geworden. Maar de kost voor milieu en klimaat is immens.

Drie concrete acties dienen zich aan:

1. Stop alle subsidies voor fossiele brandstoffen

Milieubewegingen, maar ook internationale organisaties zoals de Organisatie voor Economische Ontwikkeling en Samenwerking (OESO) en het Internationaal Energie Agentschap (IEA) stellen de miljardenstroom aan overheidssubsidies voor fossiele brandstoffen steeds meer in vraag. Een studie van 3E in opdracht van WWF en Eneco¹⁷ toont aan dat in België vandaag nog altijd 48 procent van de energiesubsidies gaat naar fossiele brandstoffen (via accijnsvrijstellingen voor de industrie, voor vliegtuigbrandstoffen en via het stookoliefonds). Verder gaat 23 procent van de energiesteun naar hernieuwbare energie (de helft) en amper 6 procent naar energiebesparing.

2. Verbied het gebruik van niet-conventionele fossiele brandstoffen

Europa kan via de Richtlijn over de kwaliteit van de brandstoffen (*Fuel Quality Directive*) de koolstofintensiteit van in Europa toegelaten brandstoffen aan banden leggen, zodat teerzandolie of andere niet-conventionele olie niet wordt toegelaten. Maar de druk gaat nu net de andere richting uit. Onder druk van Exxon e.a. wil men de richtlijn gaan versoepelen. Waardoor Europa rechtstreeks mee verantwoordelijk wordt voor de ravages die *Big Oil* aanricht in de VS, Canada en elders. Waardoor Exxon bijvoorbeeld een alternatief vindt voor de Keystone XL en teerzandolie naar Europese raffinaderijen kan voeren. Met Europees Commissaris voor Energie en Klimaat Miguel Arias Cañete, die banden heeft met de olie-industrie, ziet dat er niet goed uit.

3. Schrap alle investeringen in de fossielebrandstofindustrie

Aan Amerikaanse universiteiten kwam een nieuwe beweging op gang die oproept om zoveel mogelijk kapitaal terug te trekken uit de fossiele-brandstofindustrie. 350.org nam het voortouw. Intussen is hieruit een wereldwijde *divestment movement* (devesteringsbeweging) gegroeid in Noord-Amerika, Europa en Australië. En de respons neemt overhand toe: fondsen, sociale verenigingen, kerken trekken hun geld terug uit de sector van de fossiele brandstoffen. Vorig jaar kondigde ook de filantropische stichting van de Rockefellerfamilie aan dat ze hun investeringen in fossiele brandstoffen schrappen. 14 februari is uitgeroepen tot *Global Divestment Day*. Met een actiefilmpje wordt er internationaal gemobiliseerd¹⁸. Ook in Vlaanderen sprongen de Klimaatcoalitie, *Climate Express* en Fairfin op 14 februari in het Brussels Kaaitheter mee op de kar en wordt nu campagne gevoerd om te divesteren.

In Nederland riep de organisatie Fossilvrij Nederland samen met de milieubeweging het grootste pensioenfonds in Nederland ABP op om hun geld terug te trekken uit bedrijven zoals Shell, Exxon Mobil en Chevron. De organisatie bracht een actieguide uit. Divesteer in olie, kolen en gas en wordt fossilvrij is hun leuze. Daarnaast voert Fossilvrij NL actie om te komen tot 'fossilvrije gemeenten'. Om deze titel te mogen voeren moeten gemeenten beloven dat ze zelf niet investeren in de fossiele industrie, dat ze niet samenwerken met banken die in de fossiele energie zitten, en dat ze de dialoog aangaan met pensioenfondsen met de vraag om hetzelfde te doen. De gemeente Boxtel verklaarde zich zelf als eerste Nederlandse gemeente 'fossilvrij'. In Amsterdam en Utrecht lopen petitities in dezelfde zin.

Maar ook landen kunnen aangesproken worden. In mei 2014 deed de internationale milieubeweging een oproep aan alle OESO-landen om voortaan strengere criteria te hanteren voor de waarborgen die hun Export Krediet Agentschappen geven. Alle steun voor high carbon projects moest volgens hen gestopt worden. Daarbij dacht men in de eerste plaats aan kolencentrales of koolmijnen, maar het kan ook gaan om het winnen van niet-conventionele brandstoffen. Daarmee wou men de OESO ook aanzetten om de eigen milieucriteria voor exportkredieten nog scherper te stellen.

Een mondiaal akkoord om broeikasgassen te verminderen en ... om te stoppen met fossiele brandstoffen

Er moeten duidelijke objectieven komen voor de vermindering van broeikasgassen wereldwijd. Maar ook om geleidelijk het gebruik van fossiele brandstoffen af te bouwen.

Europa moet op vlak van klimaatbeleid een voorloperrol blijven spelen en mag niet zwichten voor de olielobby. De Europese milieubewegingen dringen aan op een vermindering van de uitstoot van broeikasgassen met 55 procent tegen 2030, met 95 procent tegen 2050. Tegelijk zijn ook ambitieuze bindende doelstellingen nodig voor energiebesparing en hernieuwbare energie. Dan kan Europa op de klimaatop van Parijs weer het voortouw nemen.

Maar Europa kan een stap verder zetten. Zweden zette al in 2005 een strategie uit om de eerste olievrije staat te worden. Denemarken besliste om tegen 2050 geheel onafhankelijk

te worden van fossiele brandstoffen. De Denen willen dit bereiken door verder massaal te investeren in windenergie en biomassa. Dat zijn geen loze woorden: 40 procent van hun stroom is nu al groen. Ook IJsland wil tegen 2050 fossielvrij zijn en doet daarvoor beroep op waterkracht en geothermie. De EU kan in dit spoor treden en gaan voor een post-olie-toekomst. In haar *White Paper* over verkeer (2011) gaf de Europese Commissie een eerste aanzet in die richting: ze gaf aan dat tegen 2030 het gebruik van auto's die rijden op benzine en diesel zou gehalveerd worden en tegen 2050 geheel zou uitgefaseerd worden¹⁹.

In dit perspectief is het klimaat- en energiepakket dat de Europese Commissie nu voorstelt voor 2030, veel te weinig ambitieus. Men gaat maar voor een vermindering van 40 procent broeikasgassen. Deze doelstelling is bindend. Maar de twee andere doelstellingen zijn niet-bindend en liggen ook veel te laag: men streeft naar 27 procent hernieuwbare energie en 30 procent energie-efficiëntie tegen 2030. Op die manier kan Europa niet langer haar langetermijnobjectieven halen, zoals in 2011 vastgelegd in haar *Energy Roadmap 2050*, bijvoorbeeld de vermindering van de uitstoot van broeikasgassen tegen 2050 met 80 procent tot 95 procent én de stelselmatige vermindering van de invoer van fossiele brandstoffen in de EU.

Europa dreigt dus af te haken. Wat betekent dat ook in Europa nood is aan een grote tegenbeweging om opnieuw ambitie in het klimaatbeleid te pompen. De klimaattop in Parijs is een unieke kans.

Maar zelfs als Europa weer haar leidende rol opneemt, moet de rest van de wereld nog volgen. Er is grote nood aan een internationaal bindend klimaatakkoord. Waarbij idealiter ook afspraken zouden moeten worden gemaakt om het gros van de fossiele voorraden in de grond te laten en het verbranden van fossiele brandstoffen stelselmatig af te bouwen. Dat laatste lijkt nu compleet utopisch. Te veel landen zijn voor hun inkomsten geheel afhankelijk van hun hoge olieproductie of aan handen en voeten gebonden door hun hoge afhankelijkheid van olie-invoer. Maar het bewustzijn groeit. En de onvoorspelbaarheid van de olieprijsen draagt daartoe bij.

Wellicht zullen we in Parijs stranden op een systeem van vrijwillige engagementen. Over uitstoot, over energie-efficiëntie, over minder fossiele en meer hernieuwbare energie. Dat hoeft niet het einde te zijn, als alle landen ieder voor zich de lat hoog genoeg leggen. Met de recente beslissing van president Obama om de uitstoot van energiecentrales fors aan banden te leggen en met de beslissing van China om ook werk te maken van een koolstofarme economie, is er voor het eerst weer hoop op de internationale klimaatscène. China heeft overigens in de periode 2001-2010 voor meer dan 80 gigawatt aan kolencentrales gesloten. En ook de investeringen in nieuwe kolencentrales zouden aanzienlijk teruglopen.

De vervuiler (de fossiele industrie) moet betalen – tijd voor een internationale CO₂-energieheffing

Emissieplafonds en doelstellingen voor energiebesparing en hernieuwbare energie zullen niet snel genoeg tot resultaat leiden, als de prijs voor CO₂ niet fors verhoogd wordt. De vervuiler moet betalen. In de eerste plaats de fossielebrandstofindustrie zelf. Want nu zitten we in de cynische situatie dat naarmate olie schaarser wordt, de olieprijsen

stijgen en de oliemultinationals meer winsten boeken en met meer geld meer druk kunnen uitoefenen. De winst die de 5 grootste oliemaatschappijen boekten tussen 2001 en 2010 bedraagt maar liefst 900 miljard dollar²⁰. Ook andere sectoren die blijven kiezen voor fossiele brandstoffen en dralen met de transitie naar koolstofarme oplossingen, moeten mee betalen. De prijzenslag die de laatste maanden gevoerd wordt, doet niets af aan dit feit. Hier spelen commerciële en geopolitieke belangen. Maar de macht van de sterkste oliebedrijven en -landen wordt niet aangetast.

De vraag is hoe deze vervuilingenkost best wordt aangerekend? Het hele ETS-systeem is nu tot een ongelooflijke koehandel verworden. Zal een mechanisme van sjacheren met vervuilingenrechten, niet altijd tot een mislukking leiden? Is een dergelijk verregaand vertrouwen in marktmechanismen niet geheel misplaatst? Is het misbruik dat gemaakt wordt van de emissiehandel en van het *Clean Development*-mechanisme niet grotendeels inherent aan het systeem²¹?

De prijs van CO₂ op de CO₂-markt schommelt momenteel rond 5€. Het streefdoel was een goede 20 euro. Om echt werkbaar te zijn zou een prijs van 30 euro nodig zijn, een rechtvaardige prijs ligt eerder in de orde van grootte van 50 euro, althans in de ontwikkelde landen²². De Europese Commissie heeft nu een nieuw voorstel om het ETS-systeem te hervormen, maar dat blijft zeer bescheiden.

Energiespecialist Aviel Verbruggen zegt al jaren dat een CO₂-energiesubsidie zo veel simpeler en efficiënter is²³. Een CO₂-energiesubsidie kan perfect gecombineerd worden met straffe 'caps'. De opbrengst van zo een CO₂-energiesubsidie kan deels gebruikt worden om de arbeidskosten te verminderen in de ontwikkelde landen. Maar het grootste deel zal moeten gaan naar de afbouw van onze uitstaande ecologische schulden aan het Zuiden.

Klimaatneutrale gemeenten – gemeenten die helemaal kappen met fossiele brandstoffen

De 21ste eeuw wordt de eeuw van de steden. Als zij kiezen voor een duurzame transitie trekken ze de rest mee. Zo is er de internationale vereniging van lokale besturen, ICLEI (*Local Governments for Sustainability*) die maar liefst 1.200 lokale steden en regio's groepeerd. En er is de Europese samenwerking van steden die de Burgemeesters-convenant ondertekenden. Vooral in de VS is er al lang een basisbeweging actief van steden en staten die niet langer wachten op federale initiatieven en lokaal werk maken van klimaatbeleid, groene economie en groene jobs en adaptatie²⁴.

Benjamin Barber verwacht geen heil meer van de natiestaten of van een multilaterale diplomatie op maat van natiestaten²⁵. Staten zoals de VS, China, India, Australië klampen zich vast aan hun nationale soevereiniteit. Zij weigeren om grensoverschrijdend samen te werken. Burgemeesters in grote steden zijn niet gebonden door dat soort van nationale ideologie. Zij handelen pragmatisch, zij zoeken naar oplossingen. En zij kunnen beter inspelen op de nieuwe mondigheid van burgers. Steden staan tegenover de uitdaging om hun steden te versterken tegen de gevolgen van de klimaatverandering. En zij nemen ook het voortouw in de strijd voor maatregelen die de effecten van de opwarming alsnog kunnen milderen of tegengaan.

In eigen land geven steden als Gent, Leuven, Mechelen het voorbeeld. En de provincies Limburg en Vlaams Brabant. Zij gaan voor een koolstofarme toekomst, voor een klimaatneutrale stad of provincie. Maar ze hebben nog een hele weg te gaan. Buitenlandse steden zoals Kopenhagen, Hamburg, Freiburg, Portland tonen aan wat mogelijk is als men over een langere periode duurzame keuzes maakt.

In Zweden hebben verschillende gemeenten dit ook vertaald in een plan om op termijn geheel los te komen van fossiele brandstoffen. Het stadje Växjö riep zichzelf in 1996 al uit tot de eerste *fossil fuel free city*. Vandaag is Stockholm de voortrekker. De Zweedse hoofdstad keurde in 2014 een *Roadmap* goed 'voor een fossielvrij Stockholm 2050'²⁶. De *Roadmap* zet ambitieuze doelstellingen voorop op vlak van energieproductie (hernieuwbare energie – fossielvrij gas), verwarming van huizen, de keuze voor minder autoverkeer, een verdubbeling van de capaciteit van het openbaar vervoer en meer duurzame voertuigen. Door hun keuze om af te stappen van het gebruik van fossiele brandstoffen zou de uitstoot van broeikasgassen verminderen van 3,8 ton CO₂ per persoon per jaar in 2010 naar 0,4 ton in 2050 (dus met een goede 90 procent).

Grote energiebedrijven vervangen door een zwerm van prosumenten

Door de decentralisatie en distributie van de energieproductie over duizenden actoren, verliezen de grote energiemaatschappijen hun macht. Grootschalige productie-eenheden die in één richting enkel stroom aanleveren aan passieve consumenten, raken uit de tijd. Zon, wind, waterkracht zijn publieke goederen waar iedereen gebruik van kan maken. Door de snelle ontwikkeling van schone technologieën kan dit tegen steeds kleinere kosten. Private burgers worden zelf eigenaar van zonnepanelen of participeren in windturbines of andere vormen van schone productie op lokaal niveau.

Dat laatste kan een bewuste keuze worden, stelt een nieuw manifest van het Vlaams Transitienetwerk Middenveld:

'We kunnen ook kiezen voor publieke en/of collectieve eigendom van hernieuwbare-energie-installaties. Dat is een maatschappelijke keuze die we nu kunnen maken tijdens de overgang naar hernieuwbare energie'²⁷.

Op die manier wordt ook een stuk kapitaal, verbonden aan deze energiebronnen, gelijkmatig verdeeld en wordt ook een oplossing geboden voor het probleem van de sociale ongelijkheid²⁸. De auteurs van het manifest wijzen erop dat in Duitsland het eigendom van de installaties van duurzame energie al ruim verspreid zit over maatschappelijke groepen: privépersonen en coöperatieven bezitten 40 procent van de installaties. De vier grote energieproducenten (EON, RWE, ENBW en Vatenfall) amper 7 procent. Voor de fossiele elektriciteitsproductie is het beeld totaal anders: daar bezitten de vier grote maatschappijen 80 procent van de productie.

De Duitse *Energiewende* blijkt meer en meer een succes. In 2014 kwam 27,3 procent van het Duits stroomverbruik uit hernieuwbare energie. De productie van stroom op basis van kolen daalde. De uitstoot van broeikasgassen zat op het tweede laagste niveau sinds 1990. En ook de prijs voor elektriciteit ging omlaag²⁹. En het allerbeste nieuws: een van de vier grote energieproducenten, E.on, besliste om al haar activiteiten op basis van

kolen, gas en kernenergie af te stoten en voortaan enkel te kiezen voor groene energie en consumentendiensten.

De beweging *Transition Towns* van Rob Hopkins toont aan wat verandering van onderop vermag, waarbij burgers het voortouw nemen en lokale besturen trachten te overtuigen. In het Transitie Handboek (2009) wordt uitdrukkelijk ingezet op het uitbouwen van lokale veerkracht om de schok van de klimaatverandering te kunnen opvangen. En om de overgang te maken naar een olievrije samenleving.

Transitie is oorlog

De nieuwe transitiebeweging voor de energiesector, en bij uitbreiding voor onze hele economie en samenleving, groeit van onderop en wordt mee aangestuurd door delen van de overheid en het middenveld. Maar de lat ligt hoog. En het zou wel erg naïef zijn om te denken dat een dergelijke transitie heel smooth, gemoedelijk kan verlopen, zonder op tegenstand te stoten. Het tegendeel is duidelijk waar. Naomi Klein gaf ettelijke voorbeelden. Gevestigde machtsgroepen gaan keihard in het verweer. De fossiele industrie heeft alles te verliezen en kan zich geen vergelijk permitteren. De echte transitie zal moeten afgedwongen worden. Niet enkel in ideeënlabo's en workshops, maar ook op straat, via acties, door geldstromen te veranderen.

Het is aan de nieuwe klimaatbeweging om tot op het bot te gaan. Om actief aan politiek te doen. En niet te versagen. Tot de laatste boor stil valt en de laatste oliepompe stopt met knikken.

Bio

Johan Malcorps is fractiesecretaris van de Groen-fractie in het Vlaams Parlement, en voormalig parlements lid en politiek secretaris van Groen.

Eindnoten

1. COP = conference of the parties bij het UNFCCC-verdrag (United Nations Framework Convention on Climate Change) getekend in RIO in 1992
2. 350 staat voor het maximum aantal deeltjes (parts per million) CO₂ in de atmosfeer
3. Zie: <http://watchdisruption.com/>
4. Zie: <http://www.youtube.com/watch?v=seGhTWE98DU>
5. Van Jones, *The Green Collar Economy*, 2008
6. Naomi Klein, *No Time*. Verander nu voor het klimaat alles verandert, De Geus, Breda, 2014, p. 124 e.v.
7. Control Risks, *The Global Anti-Fracking Movement*, 2012: zie http://www.controlrisks.com/~media/Public%20Site/Files/Oversized%20Assets/shale_gas_whitepaper.pdf
8. Robert W. Howarth, Renee Santoro en Anthony Ingraffea, 'Methane and the Greenhouse Gas Footprint of Natural Gas from Shale Formation', *Climatic Change* 106, 2011, p. 679 – 690
9. Zie o.m. Jeremy Leggett, 'Uit de Olie', EPO, Utrecht, 2014
10. Harald Welzer, 'Zelf Denken', Oikos, 2014
11. Jeremy Brecher, 'Climate Insurgency: A Strategy Against Doom', Paradigm Publishers, te verschijnen in 2015
12. Desmond Tutu in *The Observer*, zondag 21 september 2014
13. Wissenschaftliches Beirat der Bundesregierung, WBGU, Speciaal Rapport 'Climate Protection as a World Citizen Movement', Berlijn, juli 2014
14. In 'No Time' van Naomi Klein staan verspreid over het hele boek veel concrete voorstellen – ik ben zo vrij geweest deze voorstellen wat te bundelen en te politiseren
15. Carbon Tracker Initiative, 'Unburnable Carbon', maart 2012 – zie ook Christophe McGlade en Paul Ekins in *Nature* 517 van 8/1/2015
16. Al maanden te bewonderen op een groot publiciteitspaneel aan de ingang van het Zuidstation in Brussel
17. http://www.wwf.be/nl/wat-doet-wwf/in-nieuws/lobbywerk/conventionele-brandstoffen-nog-steds-sterk-bevoordeeld-ten-opzichte-hernieuwbare-energie/53_1169
18. Zie: <http://gofossilfree.org/europe/>
19. http://ec.europa.eu/transport/themes/strategies/doc/2011_white_paper/white-paper-illustrated-brochure_en.pdf
20. Naomi Klein, *No Time*, p. 132
21. Cf. Anneleen Kenis en Matthias Lievens, *De Mythe van de Groene Economie*, EPO, 2012
22. Naomi Klein, p. 136
23. Zie o.m. Aviel Verbruggen, *De Ware Energiefactuur*, Houtekiet, 2008
24. Cf. CQ Researcher, 'Confronting Warming. Can states and localities prevent climate change?', jan. 2009
25. Benjamin Barber, *Als Burgemeesters zouden regeren*, Nieuw Amsterdam, 2014
26. http://www.eumayors.eu/news_en.html?id_news=557
27. Transitienetwerk Middenveld, *Een rechtvaardige financiering van de energietransitie*, 7/10/2014
28. Zie ook *No Time*, p. 452: we moeten de crises van de ongelijkheid en de klimaatverandering tegelijk aanpakken
29. AGORA, 'Die *Energiewende* im Stromsektor: Stand der Dinge 2014', jan. 2015